

Als achttiende-eeuwse sofa's konden praten

Delphine Calle

Universiteit Gent

delphine.calle@ugent.be

In 1739 circuleerde er in Parijse kringen een merkwaardig boekje. Madame de Graffigny, Voltaire en Diderot probeerden gretig een exemplaar te bemachtigen van dit clandestiene sprookje waarvan het gerucht wou dat de auteur er 'sofa's en fauteuils laat praten'.¹ Bestaat er een betere gids in het achttiende-eeuwse liefdesleven dan de *divan* of *canapé*, het pronkstuk van menig achttiende-eeuws boudoir, *cabinet* of *petite maison*? Claude-Prosper Jolyot de Crébillon dacht het niet. In zijn *Le Sopha. Conte moral* lezen we de belevenissen van een jonge hindoeman aan het hof van sultan Schah-Baham. Amanzéi, zo heet de hoveling, moet net zoals in *Duizenden-en-een-nacht* zijn meester vermaken met een verhaal, een *conte*. Wat volgt is een raamvertelling waarin Amanzéi de sultan (en de lezer) om de vinger windt met het relaas van zijn vorige leven, toen hij ge  incarneerd was in – u raadt het – een sofa. De ziel van Amanzéi werd er gevangen gezet door de god Brahma die zo diens libertijnse levensstijl wou bestraffen. Brahma voorzag dat Amanzéi's ziel vrij was om naar believen te migreren van sofa naar sofa, maar hij zou enkel verlost worden wanneer het meubel waarin hij zich op dat moment bevond het knusse liefdesnest zou vormen voor eerste minnaars.

Met deze scabreuze opzet en met de voorwaarde van de dubbele ontmaagding als verlossing is de toon meteen gezet. Het zal dan ook niet verbazen dat deze libertijnse *conte* nog voor het verschijnen al verboden werd en dat de clandestiene publicatie ervan Crébillon een tijdelijke verbanning uit Parijs opleverde.² De verre setting in het Indiase Agra kon immers niet verhullen

1 Op 30 april 1739 schreef Graffigny in haar correspondentie: 'Le livre de Crébillon est imprim  , mais on en a tiré si peu d'exemplaires qu'il est impossible d'en avoir. On dit qu'il y fait parler les sophas, les fauteuils, etc.' (zie Sgard, 'Accueil des œuvres', in: Crébillon, *Le Sopha*, 779).

2 Voor een wetenschappelijke uitgave van Crébillons werk en de historische en literaire situering ervan, verwijs ik naar de uitgave door Jean Sgard (*  uvres complètes*, 4 vol.). Ik citeer de tekst van *Le Sopha* uit het tweede volume van deze uitgave.

dat de auteur hier de Franse zeden en samenleving op de korrel nam. Bovenal echter wilde Crébillon zijn lezers vermaken met een aaneenschakeling van erotische scènes die zich letterlijk *op* de verteller afspelen, het voyeurisme voorbij.

Tijdens zijn moeizame zoektocht naar ware – of op zijn minst eerste – liefde is Amanzéi getuige van de meest uiteenlopende verhoudingen: van het overspel van een vooraanstaande vrouw met haar ‘jeune Esclave’, over verkrachting tot deugdzame en duurzame relaties (van bijvoorbeeld Zulma en Phénime, afgebeeld op afb. 1). Op zijn sofa ziet Amanzéi niet alleen valse preutse dames, geile biechtvaders en impotente beroepsversierders uit de kleren gaan, hij is ook de stille getuige van de kortstondige beneveling van een devoot duo en, tot slot, van de aarzelende liefkozingen van een jong maar niet zo onschuldig koppel, Zéïnis en Phéléas (zie afb. 1). Het is niet al verderf wat de klok slaat in Agra, maar de sappige immorele interacties dragen toch veruit de voorkeur weg van de verteller en de aandachtige sultan (beiden ook afgebeeld op afb. 1): bij de ongebruikte sofa van een vrome dame maakt de ziel van Amanzéi zich snel uit de voeten.

Net als *Le Sopha* is dit *Jaarboek* een portrettengalerij die de veelzijdigheid van liefde en lust in de achttiende eeuw belicht, zonder de sociale context ervan te vergeten. De op seks beluste vrouw die haar goede reputatie verspeelt, de monnik die zijn kuisheidsgeloften breekt en het jonge koppel dat na vele misverstanden toch van de wederkerige liefde kan genieten: de typetjes van Crébillon komen ook in dit dossier aan bod. Al kijkt het *Jaarboek* verder dan het nep-India van Schah-Baham (alias het Parijs van Louis XV) en reikt het betrouwbare bronnen aan dan de speelvogel Amanzéi, de burleske belijdenissen van de sofa blijken op veel vlakken een handige inleiding op een heel omvangrijk thema.

Een wereld vol contrasten: sentimentalisme en libertinisme

Le Sopha schetst als geen ander het amoureuze wel en wee in de achttiende-eeuwse samenleving. Tegenover de seksuele driften en berekende manoeuvres van libertijnse figuren staan de tederheid en het verlangen naar wederkerigheid van echt verliefde personages. Op die manier vertaalt Crébillon het contrast dat zo kenmerkend is voor de achttiende-eeuwse voorstelling van de liefde, in Frankrijk, maar zeker ook daarbuiten. Hoewel de eeuw vooral bekend staat als het gouden tijdperk voor het libertijnse gedachtegoed, dat de nadruk legde op de zinnelijke geneugten, kenden



Afbeelding 1: Bladzijde uit *Le Sopha*, gravures getekend door Ed. Frère en gegraveerd door Rouget, in: Crébillion Fils, *Le Sopha* (Parijs 1850) 37. Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.149G003/23.

mensen in de de achttiende eeuw evengoed een grote waarde toe aan het intieme gevoelsleven en hunkerden ze naar echte emoties en liefde.³ Onbe-

3 Viala, *L'Âge classique et les lumières*; Reddy, *The Navigation of Feeling*.

teugelde seks en het instinct enerzijds en deugdzame tederheid anderzijds bepaalden zo samen de beeldvorming van relaties in de eeuw van de rede.

Gevoel en rede sloten elkaar niet uit in de achttiende eeuw, maar vulden elkaar juist aan. In de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert, boegbeeld van het verlichte denken, tekende Louis de Jaucourt voor het lemma 'sensibilité' onder meer het volgende op: 'La sensibilité donne une sorte de sagacité sur les choses honnêtes, et va plus loin que la pénétration de l'esprit seul. [...] La réflexion peut faire l'homme de probité; mais la sensibilité fait l'homme vertueux'.⁴ Met de rede alleen kom je niet ver, wist Jaucourt net als Verlichtingsfilosofen Francis Hutcheson, David Hume en Adam Smith: een rijk en fijn gevoelsleven is minstens even belangrijk voor de morele ontwikkeling.⁵ Het maakt ons menselijk en deugdzaam. En welk gevoel verheft en veredelt nu meer dan dan de liefde? Dat is toch het credo van de personages uit de sentimentele romans die in de achttiende eeuw heel Europa tot tranen bewogen, van de Engelse *Pamela* over de Franse *Manon* en *Julie* tot de Nederlandse *Ferdinand en Constantia*.⁶ Die laatste roman wordt in dit dossier besproken door Paul Pelckmans. In zijn bijdrage wijst Pelckmans op het uitzonderlijke succes van het genre dat met zijn uitgesponnen verhaallijn en pathos haast niet verder af kon staan van de libertijnse mode. De verklaring voor dat succes zoekt hij onder meer bij de ontwikkeling van het individu en de angsten die gepaard gaan met diens nieuw verworven vrijheden, bijvoorbeeld in persoonlijke relaties.

Op die manier vertoonde de sentimentele stroming toch een raakvlak met haar libertijnse tegenhanger, waarin vrijheid natuurlijk bovenal centraal stond. Waar het libertinisme vanaf de zeventiende eeuw eerst voor de vrijheid van denken stond, los van de door de kerk opgelegde denkbeelden, verschoof haar betekenis vanaf het begin van de achttiende eeuw veeleer naar losbandigheid, voornamelijk op seksueel vlak.⁷ In hun twee bijdragen belichten Karen Hollewand en Sven Molenaar elk enkele teksten uit die periode rond de eeuwwisseling, respectievelijk voor de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Voor die laatste regio verricht Molenaar pionierswerk, aangezien libertijns getinte teksten er schaars waren en tot

4 Jaucourt, 'Sensibilité', 52.

5 Bell, *Sentimentalism, Ethics, and the Culture of Feeling*; Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility*.

6 Zie onder meer: Ellis, *The Politics of Sensibility*; Vincent-Buffault, *Histoire des larmes*; Pelckmans, *La Sociabilité des cœurs*; Meijer, *The Pure Language of the Heart*; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*.

7 Voor Frankrijk, zie onder meer: Delon, *Le Savoir-vivre libertin*. Voor de Nederlanden, zie onder andere: Leemans, *Het woord is aan de onderkant*.



Afbeelding 2: 'The Wanton in her Bed Chamber', stippelgravure naar tekening van James Northcote, uitgevoerd door Thomas Gaugain en Thomas Hellyer, in: *Diligence & Dissipation* (Londen 1796). Amsterdam, Rijksmuseum. Het boek dat open blijft liggen terwijl de jongedame wegdroomt is... *Le Sopha*.

op vandaag onderbelicht zijn. Zijn artikel behandelt het manuscript 'Het Mengelmoes' met liederen die een duidelijke continuïteit vertonen met de Franse zeventiende-eeuwse libertijnse dichters en die openlijk, uitvoerig en meertalig de vleselijke geneugten bezingen.

Waar Molenaar onderstreept dat de 'taboeteksten' in 'Het Mengelmoes' een vrijwel uitsluitend verstrooiend doeleinde hadden, lag dat iets anders voor het werk van de humanist Hadriaan Beverland, dat door Hollewand uitgebreid wordt besproken. Beverland wou de lust van de vrouw benaderen vanuit een wetenschappelijk en religieus-moreel standpunt. Hij meende zo de zedeloosheid van zijn tijd aan de kaak te stellen, maar verliest zich, al doende, maar al te graag in pornografische beschrijvingen. Net zoals *Le Sopha's* kuise ondertitel, *Conte moral*, waren de morele doelstellingen van Beverland een weinig verhullende dekmantel, zo toont Hollewand. De humanist-wetenschapper wordt pornograaf. De vrije geest – die al maar meer kennis wil vergaren – en het vrije lichaam – dat zich geen plezier wil

ontzeggen – versmolten wel vaker bij de achttiende-eeuwse libertijnen, met een Verlichte *philosophie des pornographes* als resultaat.⁸

Dat de pornografische roman niet alleen seksuele maar ook filosofische kennis verstrekke, toont Peter Thissen in zijn bijdrage over de Franse roman *Histoire de Dom Bougre, portier des Chartreux*, die ook in de Nederlanden populair was. Net zoals Crébillons *Sopha* verslonden werd door de lichtzinnige lezeressen uit de romans van Diderot en Laclos⁹ of door de wulps dame op de gravure (afb. 2), zo ook werd deze pornografische roman vaak opgevoerd als een aparte leerschool voor de achttiende-eeuwse jongeling. Rousseau gruwelde van deze ‘dangereux livres’, waarover hij in zijn *Confessions* veelbetekenend schreef dat ‘une belle Dame de par le monde [les] trouve incommodes, en ce qu’on ne peut, dit-elle, les lire que d’une main’.¹⁰ Ondanks de expliciete prenten had *Dom Bougre* toch niet alleen vermaak te bieden. De seksscènes in kloosterverband, zo toont Thissen, spoorden ook aan tot reflectie over de menselijke natuur, haar instincten en, bijgevolg, de (on)zinnigheid van het klerikale celibaat.

Verlichtingsfilosofie en seksuele vrijheid gaan andermaal samen in de bijdrage van Harry Oosterhuis, die met zijn studie over homo-erotiek in vroegmodern Europa een andere vorm van ongeoorloofde seks in die tijd belicht. Net als *Dom Bougre* en Beverlands *De Stolatae Virginitatis Iure*, focussen ook de documenten die Oosterhuis aanhaalt op de rol van de natuur in de kijk op (homo)seksualiteit en stellen ze het christelijke natuurbegrip in vraag. Naast de vandaag gangbare voorstelling van homoseksualiteit als een door de natuur ingegeven voorkeur, legt Oosterhuis een alternatief discours bloot in de achttiende-eeuwse homo-emancipatie: hij citeert bronnen die zich juist beroepen op die andere libertijnse en Verlichtingsidealen van zelfbeschikking en keuzevrijheid.

Censuur en onderdrukking

Bovengenoemde teksten en auteurs werden als vanzelfsprekend, net zoals *Le Sopha* en Crébillon, bedreigd met censuur en verbanning. De strikte

8 Duflo, *Philosophie de pornographes*. Over de libertijnse roman als smeltkroes van filosofische, seksuele en antimonarchale interesses, zie ook: Darnton, *The Forbidden Best-Sellers*.

9 Naast Zima, de fictieve jonge vrouw aan wie Diderot zijn *Bijoux indiscrets* (1748) opdraagt, en de marquise de Mertueil uit Laclos’ meesterwerk *Les Liaisons dangereuses* (1782), wordt *Le Sopha* ook stiekem gelezen door vrouwelijke personages in werken van Voltaire en Casanova.

10 Rousseau, *Les Confessions*, 40. Rousseaus uitlating inspireerde Goulemots *Ces livres qu’on ne lit que d’une main*, een studie van de Franse pornografische roman en haar mise en scène in andere werken. Zie ook Wagner, *Eros Revived*.

regulering van teksten en gedragingen door de kerk, staat of *moral communities* loopt als een rode lijn door het *Jaarboek*.¹¹ De taboeteksten uit *Het Mengelmoes* danken hun bestaan en overlevering aan hun manuscriptvorm die, schrijft Molenaar, de censuur kon ontwijken. Beverland kwam er met zijn verbanning veel slechter van af; Hollewands bijdrage focust juist op het aandeel van zijn studie over vrouwelijke lust en het 'maagdenrecht' in die verbanning. Ook *Dom Bougre* werd bij zijn verschijnen in 1740 meteen veroordeeld, zowel in Frankrijk als in de Nederlanden. Hetzelfde gold voor de werken en pamfletten van de verschillende vroege voorvechters van sodomie, waaronder de Markies de Sade, Thomas Cannon en Charles de Villette.

Bij gebrek aan een pratende sofa als kroongetuige van de achttiende-eeuwse intimiteit, moet het *Jaarboek* het dus stellen met een combinatie aan literaire, wetenschappelijke en pornografische teksten, populaire liederen en archiefdocumenten om die intimiteit en seksualiteit te reconstrueren. Vooral die laatste bronnen stellen ons beeld scherp, zo tonen de twee bijdragen van Marie-Charlotte Le Bailly en Hilde Neus. Le Bailly zoomt in op het 'Haags schandaal' rond Sophia van Noortwijck en haar moeder omstreeks 1700. De bijdrage toont hoe, naast de staat en de kerk, ook de gemeenschap een sterke stem had bij het veroordelen van afwijkend seksueel of immoreel gedrag, in dit geval interreligieuze en overspelige betrekkingen. Goed gedocumenteerde rechtszaken rond overspel en 'interraciale' relaties en seks staan ook centraal bij Neus, die een inkijk biedt in de complexe realiteit van seksuele relaties in achttiende-eeuws Suriname. Ze vraagt hierbij aandacht voor de situatie van zowel witte als gekleurde vrouwen, die soms meer *agency* hadden dan het patriarchale, koloniale systeem hen toekende.

De positie van de vrouw

Zo volgt dit *Jaarboek* de tendens van de laatste decennia om in het onderzoek naar persoonlijke intieme relaties ook aandacht te besteden aan gender- en rassenverschillen en aan verschillen van seksuele voorkeur.¹² Vooral de positie van de vrouw komt meermaals naar voren in dit dossier en ook hier geeft Crébillon enigszins de richting aan: 's'il est vrai qu'il y ait peu de Héros

11 Over censuur in de achttiende eeuw, zie onder andere: Darnton, *Censors at Work*.

12 De literatuursuggesties voor deze tendensen zijn te uitgebreid en veelzijdig om hier op te sommen. Ik verwijs dus naar de bijdragen van Neus en Oosterhuis, onder andere, voor die debatten.

pour les gens qui les voient de près, je puis dire aussi, qu'il y a, pour leur *Sopha*, bien peu de femmes vertueuses'.¹³ In zijn erotisch getinte kritiek van de hypocriete maatschappij richtte Crébillon zijn pijlen eerst en vooral op de vrouw, die toch zo veel wellustiger is dan haar preutse voorkomen vaak laat uitschijnen. Dat denkbeeld vinden we ook terug in de uit het Frans vertaalde scabreuze liederen uit 'Het Mengelmoes', in Beverlands studie over de lust van de vrouw en in de archiefdocumenten rond het Haags schandaal, veroorzaakt door twee relatief zelfstandige vrouwen. Vanaf de zeventiende eeuw kreeg de vrouw stilaan meer sociale bewegingsvrijheid, maar deze had als keerzijde dat vrouwen zich constant moesten wapenen tegen vermoedens van wulpsheid en losbandigheid: '[L]a vertu cardinale du féminin, c'est donc la prudence ou encore la pruderie'.¹⁴ Als er al sprake was van een seksuele emancipatie in de achttiende eeuw, dan was die voor de vrouw toch vaak een tweesnijdend zwaard.

Hollewand laat in haar bijdrage heel goed zien hoe er met twee maten gemeten werd voor man en vrouw: de een mocht zonder meer gehoor geven aan zijn lusten, de ander werd maar beter tegen zichzelf beschermd. Ook Le Bailly's artikel over Sophia van Noortwijck toont hoe de emancipatie van de vrouw en haar toenemende vrijheid snel tegen haar gebruikt konden worden. Neus past tot slot in dit rijtje omdat zij, naast de verdrukking van de vrouw, ook het fysieke geweld tegen vrouwen beschrijft in haar bijdrage over Suriname. Verkrachting kwam trouwens ook al aan bod in de vorige editie van het *Jaarboek* over *Schurken, schelmen en schandalen* en roept, in de context van het huidige dossier, wel vaker de nodige vragen op bij de libertijnse roman.

Ook Crébillons werk mag wat dat betreft wel eens tegen het licht gehouden worden. Toen ik het afgelopen academiejaar *Le Sopha* doceerde in mijn college Franse letterkunde, weerklonk er toch enige verontwaardiging in het (virtuele) auditorium. In het voorlaatste hoofdstuk verschuilt de ziel van Amanzéi zich in de sofa van de schone jongedame Zéinis. Al snel neemt haar piepjonge minnaar, Phéléas, plaats naast haar, en op hem dus. In de literatuurkritiek over *Le Sopha* wordt deze ontknopingscène – Zéinis en Phéléas zijn beiden maagd – eerder idyllisch voorgesteld, maar wie er de tekst wat nauwkeuriger op naleest, ziet al snel dat er van wederzijdse instemming helemaal geen sprake is wanneer Phéléas de deur van Zéinis' vertrek sluit (zie ook afb. 1). De libertijnse subtekst en al even libertijnse verteller suggereren dan wel dat Zéinis enkel voor de vorm tegenstribbelt;

13 Crébillon, *Le Sopha*, 293.

14 Habib, *Galanterie française*, 225. Zie ook Vigarello, *Histoire du viol*.

het groepje studentes dat tijdens de les deze scène toelichtte was, terecht, onverbiddeijk met het verdict van verkrachting.

Le Sopha blijft stof tot reflectie geven, ook in de eenentwintigste eeuw. Over de subversieve seksuele verhoudingen in de achttiende eeuw is het laatste woord nog lang niet gezegd. Dat weet ook de sultan in *Le Sopha*, die zijn teleurstelling niet onder stoelen of banken steekt bij het einde van Amanzéi's relaas:

Quoi, c'est là tout? demanda le Sultan. Ou vous avez été sophia bien peu de temps, ou vous avez vu bien peu de chose pendant que vous l'étiez. [...] on aurait toujours à vous reprocher [dit la Sultane] de n'avoir amené sur la scène que quelques caractères, pendant que tous étaient entre vos mains, et d'avoir volontairement resserré un sujet qui, de lui-même, est si étendu.¹⁵

Eer doen aan alle inflecties van de liefde in de lange achttiende eeuw, en aan het boeiende onderzoek waartoe ze aanleiding geven, is inderdaad onmogelijk, maar de zeven bijdragen in dit dossier verruimen wel stuk voor stuk ons beeld van de eeuw. Het *Jaarboek* neemt zo de handschoenen van het sultanskoppel op en zet de galerij van *Le Sopha* voort.

Bibliografie

- Barker-Benfield, G. J., *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain* (Chicago 1992).
- Bell, Michael, *Sentimentalism, Ethics, and the Culture of Feeling* (Londen 2000).
- Crébillon, Claude, *Le Sopha. Conte moral*, in: *Œuvres complètes*, vol. 2. J. Sgard ed. (Parijs 2010) 249-459.
- Darnton, Robert, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York 1996).
- Darnton, Robert, *Censors at Work. How States Shaped Literature* (New York 2014).
- Delon, Michel, *Le Savoir-vivre libertin* (Parijs 2000).
- Diderot, Denis en Jean Le Rond d'Alembert eds., *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Parijs 1751-1772).
- Duflo, Colas, *Philosophie de pornographes. Les ambitions philosophiques du roman libertin* (Parijs 2019).
- Ellis, Markman, *The Politics of Sensibility. Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel* (Cambridge enz. 1996).

15 Crébillon, *Le Sopha*, 459.

- Goulemot, Jean-Marie, *Ces livres qu'on ne lit que d'une main. Lecture et lecteurs de livres pornographiques au 18e siècle* (Aix-en-Provence 1991).
- Habib, Claude, *Galanterie française* (Parijs 2006).
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans, 1670-1700* (Nijmegen 2002).
- Meijer, Annemieke, *The Pure Language of the Heart. Sentimentalism in the Netherlands, 1775-1800* (Leiden-Boston 1998).
- Pelckmans, Paul, *La Sociabilité des cœurs. Pour une anthropologie du roman sentimental* (Leiden-Boston 2013).
- Reddy, William M., *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions* (Cambridge enz. 2001).
- Rousseau, Jean-Jacques, *Les Confessions*, in: *Œuvres complètes*, vol. 1. B. Gagnebin en M. Raymond eds. (Parijs 1959) 1-656.
- Sturkenboom, Dorothée, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
- Viala, Alain, *L'Âge classique et les lumières* (Parijs 2015).
- Vigarello, Georges, *Histoire du viol, XVIe-XXe siècle* (Parijs 1998).
- Vincent-Buffault, Anne, *Histoire des larmes, XVIIIe-XIXe siècles* (Parijs 1986).
- Wagner, Peter, *Eros Revived. Erotica of the Enlightenment in England and America* (Londen 1988).

Over de auteur

Delphine Calle is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep letterkunde en de Group for Early Modern Studies (GEMS) van de Universiteit Gent, waar ze ook Franse zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur doceert. Haar onderzoek richt zich op de literaire representatie van liefde en vriendschap in zeventiende-eeuws Frankrijk. Recent verscheen haar boek *Racine et les trois publics de l'amour* bij Brill (2021). Contact: delphine.calle@ugent.be